

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА І МИ УКРАЇНЦІ: диво першого кроку і сила ініціативи

Колективна монографія

Наукова редакція:
Юрій Бойчук, Марія Култаєва

Харків 2023

ЗМІСТ

Філософія григорія сквороди, і ми – українці <i>Юрій Бойчук, Марія Култаєва</i>	6
Частина перша	
Григорій Сковорода: запрошення до школи мислення	8
Розділ I. Біографія Г.С. Сковороди у творчій спадщині Л.В. Ушкалова <i>Богдашина О.М.</i>	9
Розділ II. Біблійна герменевтика Григорія Сковороди в площині наукової статистики Леоніда Ушкалова <i>Левченко Н.М.</i>	36
Розділ III. Археологічні матеріали XVIII ст. та перспектива їх використання у вивченні багатовимірної спадщини Г.С. Сковороди <i>Колода В.В.</i>	48
Розділ IV. Григорій Савич Сковорода та тип «сковородинівської людини» як форма духовного усамітнення від реалій імперської колоніальної дійсності <i>Сошніков А.О.</i>	64
Розділ V. Релігійно-філософське осмислення людини і світу в творчій спадщині Г.С. Сковороди <i>Газнюк Л.М., Бейлін М.В.</i>	81
Розділ VI. Григорій Сковорода і Йоганн Готліб Фіхте: освіта, самопізнання і наука у контекстах життєтворчості <i>Култаєва М.Д.</i>	91
Розділ VII. Skovorodinische tradition der pädagogischen anthropologie und impulse vom deutschen idealismus <i>Grigorova N, Panchenko L.</i>	118
Розділ VIII. Славетне ім'я Г.С. Сковороди в історії освіти Харківщини у 20-х рр. XX ст. <i>Степанець І.О., Руднік Д.Г., Хряпін Е.О.</i>	134
Розділ IX. Вшанування пам'яті Григорія Савича Сковороди в Україні <i>Гончарова О.С.</i>	142
Розділ X. Григорій Сковорода: вічне у сьогодні <i>Пономарьова Г.Ф.</i>	159

Розділ II
БІБЛІЙНА ГЕРМЕНЕВТИКА ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ
В ПЛОЩИНІ НАУКОВОЇ СТАТИСТИКИ ЛЕОНІДА УШКАЛОВА

Левченко Наталія,

*доктор філологічних наук, професор, професор кафедри
української літератури та журналістики імені професора Леоніда Ушкалова
Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди*

Доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури та журналістики Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди, представник Харківської філологічної школи Леонід Ушкалов присвятив чимало історико-літературних та історико-філософських праць вивченню життя і творчості Григорія Сковороди. Це велика світова несправедливість, що сквородинознавець не дожив до трьохсотлітнього ювілею українського філософа, творчість якого досліджував усе життя, не завершив заплановані проєкти, тому я побудувала свою доповідь так, щоб професор Л. Ушкалов був у ній і з нами сьогодні присутнім.

Вагомим внеском в українське сквородинознавство є одинадцять книжок Леоніда Ушкалова про життя і творчість барокового філософа-богослова Григорія Сковороди, а саме: «Нариси з філософії Григорія Сковороди» (1993 р.) [12], «Григорій Сковорода і антична культура» (1997 р.) [8], «Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду» (2001 р.) [18], «Два століття сквородіяни: бібліографічний довідник» (2002 р.) [2], «Григорій Сковорода: семінарії» (2004 р.) [10], «Сковорода та інші. Причинки до історії української літератури» (2007 р.) [15], «Григорій Сковорода» (2009 р.) [7], «Сковорода, Шевченко, фемінізм...: статті 2010–2013 років» (2014 р.) [16], «Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди» (2017 р.) [11], «Сковорода від А до Я» (2019 р.) [14], яка вийшла вже після смерті автора.

Вершиною Харківської сквородіани стала робота професора Леоніда Ушкалова над підготовкою Повної академічної збірки творів Григорія Сковороди (2010 р.) [3]. До роботи над цим величним науковим проєктом Л. Ушкаловим залучив Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України,

Національний літературно-меморіальний музей Г. Сковороди в Сковородинівці. Університет Альберти (Канада) став спонсором наукового проекту професора Л. Ушкалова, а його професори Наталія Пилип'юк та Олег Ільницький уклали до цього видання фундаментальну електронну конкордацію.

Повна академічна збірка творів Григорія Сковороди за редакцією Л. Ушкалова була оприявлена в науковому світі у 2010 році завдяки харківському видавництву «Майдан». Того ж року збірка була обраною лауреатом XVI форуму видавців у Львові, здобула перше місце в номінації «Хрестоматія», виграла гран-прі у Всеукраїнському рейтингу «Книжка року». Її надзвичайна популярність спонукала до друку в 2011 році другим накладом, а її укладачу й науковому редактору професору Л. Ушкалову Президією НАН України була вручена премія ім. І.Я. Франка.

Відновлена професором Л. Ушкаловим автентичність текстів творів Григорія Сковороди надала змогу усунути допущені переписувачами помилки і вивільнити твори мислителя від русифікаторських нашарувань, повернути його в лоно українського літературного бароко. Тим самим Повна академічна збірка творів Григорія Сковороди поставила крапку в науковій дискусії на тему «Якою мовою писав Сковорода?», яка розгорталася протягом XIX–XX століть не лише в політичній площині, а й суто в лінгвістичній. «Мовну практику Сковороди критикував, скажімо, Пантелеймон Куліш у поемі «Грицько Сковорода», а Тарас Шевченко в седнівській передмові до «Кобзаря» скрушно відзначив, що Сковороду “збила з пливу латинь, а потім московщина”. Може, найрадикальнішим критиком мови Сковороди був Іван Нечуй-Левицький. На його думку, Сковорода – чоловік “трохи чуднуватий” у всьому, зокрема й у мові своїх творів» [9, с. 31]. Більш радикальним у своїх присудах був авторитетний вчений Юрій Шевельов. Ігноруючи чотирьохсотлітній лінгвоцит української мови з боку Російської імперії, який бере свій початок від 1622 року, коли Московський патріарх Філарет підбурих царя Михайла видати наказ про спалення в державі всіх примірників надрукованого в Україні «Учительного Євангелія» Кирила Ставровецького, він, ніби провокуючи українських дослідників на більш глибоке вивчення мовного феномену творів Григорія Сковороди, свого часу заявив про соціальні, а не політичні причини панування російської мови в Україні. Юрій Шевельов, уважаючи мову Григорія Сковороди особливим різновидом російської мови з додаванням українського субстрату, написав таке: «Російська мова стала панівною літературною мовою на Україні в XVIII ст., і відбулося це не внаслідок насильства чи якоїсь урядової постанови, а передусім

із тієї причини, що її вжиток відповідав суспільно-культурній орієнтації освічених верств. <...> І хоча в творах Сковороди Синявський знайшов чимало українізмів, вони являють собою лише мимовільну данину розмовній мові краю, а переважно твори Сковороди скомпоновані мовою церковнослов'янською або російською» [22, с. 90.].

Леонід Ушкалов виклик Ю. Шевельова прийняв. Попри те, що Київські видання творів Г. Сковороди 1961-го [5] та 1973-го [4] років, що стали результатом тривалої праці чималих наукових колективів за належної державної підтримки, вважав «найавторитетнішими академічними збірками творів нашого філософа» [13, с. 5], сквородинознавець відмовився просто скопіювати твори філософа. «Узявши за основу київське академічне видання 1973 року, – згадував Л. Ушкалов, – ми змушені були вносити в нього десятки тисяч змін. Якщо спробувати окреслити те основне, в чому текст видання 1973 року відбігає від сквородинських автографів та списків, то картина буде така: 1) неправильно відтворені слова; 2) пропуски слів, фраз та речень; 3) похибки в коренях, суфіксах та відмінкових закінченнях; 4) помилкове вживання літери “ять”; 5) помилкове зазначення м'якості або твердості звуків; 6) помилки в подвоєнні літер; 7) порушення сквородинської синтакси, яке полягає в доволі частій зміні типу речення (питального на спонукальне, спонукального на розповідне тощо) й відповідних пунктуаційних знаків, некоректному розмежуванні власне авторського тексту й цитат, а також у хибному потрактуванні структури речень; крім того, зміст окремих речень спотворюють хибно подані приєменники, сполучники та частки; 8) ігнорування чинних у автографах та списках правил ужитку великої літери (іменники, а почасти й прикметники та займенники Сковорода зазвичай писав з великої літери – тож у творах філософа понад сорок тисяч слів написано з великої літери), правил написання слів разом, окремо та через дефіс; невиправдана відмова від деяких уживаних Сковородою літер; 9) майже повна відсутність наявних у автографах та списках понад п'ятдесяті тисяч діакритичних знаків, без яких годі збагнути, зокрема, сквородинську орфоепію; 10) свавільна інтерпретація композиційної та графічної структури тексту: неправильне розташування віршованих рядків один щодо одного, неправильний поділ їх на строфи, перенесення слів та фраз із одного рядка на інший; довільна розбивка прозового тексту на абзаци (наприклад, Сковорода подає кожну цитату з нового рядка, тимчасом як видавці – суцільним текстом); не взято до уваги або неправильно відтворено рясні графічні виокремлення Сковородою слів та фраз, тобто логічні наголоси» [13, с. 5–6]. З метою вивільнити тексти

писань Г. Сковороди від русифікаторських та ідеологічних нашарувань Л. Ушкалов і його помічники змушені були розшукати всі існуючі рукописи творів Г. Сковороди, щоб звірити тексти творів з автографами, а де автографи не збереглися з пізнішими їхніми списками і, зрештою, в інтересах української науки Л. Ушкалов таки видав, як закликав свого часу Д. Чижевський «твори Сковороди в повному, автентичному та достойному вигляді» [21, с. 24].

Переважаючий відсоток україномовності творів Г. Сковороди Л. Ушкалов довів, використавши дані статистичних підрахунків. Полемізуючи з тезою Юрія Шевельова: «Статистика нічого не обґрунтовує в літературі» [23, с. 221], – він писав таке: «Тим часом брак належного статистичного матеріалу <...> істотно гальмує справу вивчення творчості Сковороди» [17, с. 402].

Використавши методологію статистики щодо творів Григорія Сковороди, Л. Ушкалов знайшов чимало в творах Григорія Сковороди живомовних елементів: «84 % словоформ «Саду божественных пѣсней» під оглядом лексики та словотвору співвідносні з утвореною на говірковому ґрунті новою українською літературною мовою. Трохи нижчий відсоток – у філософських діалогах Сковороди (наприклад, у «Наркіссі» він складає 73,6 %)» [9, с. 31].

Статистичні дані сквородинознавець підкріплює більш детальними прикладами: «Живомовна стихія виявляється в Сковороди й на рівні лексики (батько, враз, гуска, долоня, землячка, козля, легесенько, лихо, мати, молоденька, пѣсенька, привитанье, самота, соловеечко, соломяный, сопѣлка, сыночок, цап тощо), і на рівні фонетики та граматики (впав, гублят, люблят, меншого, разьярився, щасливим; вимова літери ъ як і; поплутання літер ы та и; озвучення приголосних у префіксах та приємниках, як-от: знова, з злим; уживання кличної форми іменників: бібліотеко, брате, герою Богдане, дѣду, добродѣйко, друже, жабо, косо, отче, покою, птичко, сватку, сину, смерте, соловеечку, языке, – дієслів першої особи множини наказового способу: будьмо, испытуймо, питаймо, послушаймо, поудержмо, поучимся, продолжаймо, разбиваймо, – та давального відмінка однини іменників чоловічого роду на -ові/-еві: гостеви, дуракови, птенцеви, челоѣкови; живомовні форми прийменникового керування відмінками, як-от: бѣжит до вас, почитает над богатство» [9, с. 31]. Наведені Л. Ушкаловим приклади з творів Г. Сковороди засвідчують, що такі лексичні, фонетичні, граматичні категорії цілком природно застосовуються в українській мові й зовсім відсутні в російській мові.

Отож, спираючись на показники статистики і, зрештою, на думку самого Сковороди, «який знав декілька мов і здобув ґрунтовну філологічну освіту,

мав підстави вважати свою “мову з письма” за українську» [9, с. 31], Л. Ушкалов поставив крапку над і в дискусії про російськомовність Григорія Сковороди. Зокрема, він підсумував: «Сковородинська *lingua mixta* дуже відрізняється від російської мови харківських літераторів-українців XVIII століття» [9, с. 30].

Встановленням автентичності творів і доведенням української ідентичності в питанні мови творчості Григорія Сковороди вчений не обмежився.

На 472 сторінках із 1400 сторінок загального тексту професор Л. Ушкалов подав 10 301 коментар різного стибу до творів Григорія Сковороди, кожен із яких можна розгорнути в повноцінний сюжет наукової студії.

Характер коментарів засвідчують глибоку ерудованість Л. Ушкалова в царині емблематики, творів грецької та римської класики, східної патристики, зокрема творів представників Олександрійської та Каппадокійської богословських шкіл, середньовічної та новочасної західних літератур, творів українських письменників XVII–XVIII ст. філософії, богослов'я і, передовсім, Біблії.

Аналізуючи коментарі професора Л. Ушкалова, академік М. Сулима підкреслив, що «в час суцільного радянського атеїзму не можна було, скажімо, надто перейматися цитатами зі Святого Письма, із писань Отців Церкви, навпаки, робилося все, щоб побачити в Г. С. Сковороді критика Біблії, антиклерикала, вільнодумця.

Об'єктивна оцінка спадщини українського Сократа стала можливою лишень у незалежній Україні, в умовах відсутності цензури, ідеологічних шор, які заважали всебічному й неупередженому аналізу його поезій, байок та філософських трактатів» [6, с. 277]. Укладаючи збірку творів Григорія Сковороди, Л. Ушкалов переслідував мету «задокументувати цитати, алюзії та ремінісценції, що дозволило б не лише створити належний науковий апарат, але й ліквідувати помилки переписувачів та публікаторів, правильно розмежувати цитати й власне авторський текст, розшифрувати наявні в рукописах скорочення тощо», «підготувати належні фахові коментарі до скворородинських ідей, універсалій та образів, подавши їх на тлі стародавньої грецької та римської літератури, староотцівської і новочасної західної традиції, українського барокового письменства» [13, с. 6]

Вивчення джерельного підґрунтя творчості останнього українського барокового письменника Григорія Сковороди дає вагомі підстави вважати, що ключовим прототекстом для його авторських текстів була Біблія. Переважна більшість творів Г. Сковороди справді «прозябає із зерняток Святого Письма» [9, с.32]. Назви, зокрема «Асхань», «Жена Лотова», «Потоп

змін», поетична збірка «Сад божественних пісень» мають онтологічний зв'язок з Біблією. Художні образи, теми творів Г. Сковороди запозичувалися ним зі Святого Письма. Разом з тим, майже кожна сторінка його писань пересипана цитатами, численними алюзіями та ремінісценціями із Святого Письма. Загалом за підрахунками Л. Ушкалова в автентичних творах Сковороди «вдалося виявити 2870 точних біблійних цитат, 1336 неточних цитат, 1164 парафрази, а також 1623 алюзії та ремінісценції, загалом – 6993 одиниці» [9, с. 32].

Академік М. Сулима подає своєрідну класифікацію біблійних запозичень у творах Г. Сковороди в рецепції дослідника його творчості: «Л. В. Ушкалов, спираючись на свої феноменальні знання, на працю покійного Г. М. Верби «Ключ до християнської філософії Григорія Сковороди («Сковорода і Біблія». Путівник)» (2007), встановлює і коментує неточні й трохи неточні цитати з Біблії у творах Г.С. Сковороди, контамінації, алюзії, переінакшені вислови, схожі думки, парафрази, варіації, реконструює біблійні вислови, які мав на думці філософ, думки, нав'язні Біблією, коментує цитати з Біблії, і великі, й такі, що складаються з одного-двох-трьох слів» [6, с. 280].

Вільну манеру покликання Г. Сковороди на Біблію Л. Ушкалов почасти пояснював тим, що автор, пишучи свої твори в мандрах, не завжди мав під рукою Біблію й мусив цитувати з пам'яті, а почасти – вільністю екзегези тексту Святого Письма, яка в Г. Сковороди, здебільшого, виходить за межі традиційних для давнього українського богослов'я моделей біблійної ноєматики та гевристики.

З іншого боку, таке рясне й не завжди канонічне впровадження біблійних матерій в авторські тексти Г. Сковороди пояснюється характерною ознакою барокової літератури, зокрема її символізмом, емблематикою, алегоризмом, що постав з огляду на посилений інтерес барокових митців до візуальної та внутрішньої, духовної наочності, яка полягає в матеріальному вираженні абстрактних понять. У художніх творах того часу предметно реалізувалися вторинні (переносні) значення, абстрактні уявлення та поняття, які не завжди вписувалися в існуючі канони.

Характерна для бароко “алегоризуюча свідомість”, яка всюди шукала приховані співвідношення і відповідності, особливо між сферою абстрактного і сферою наочно-предметного, притаманна також творчості Г. Сковороди. Символ, алегорія, емблема [див.: 25] посідали чільне місце в естетико-художній системі письменника-філософа і були шляхом пізнання *vero significatio*.

При цьому Г. Сковорода постійно апелює до авторитету Біблії, яка у його філософській системі означає «“третій світ” – “світ символів”, бо в ній зібрані фігури небесних, земних і підземних сотворінь, щоб були монументами, які ведуть нашу думку в розуміння вічної природи, втаємничої в тлінній, як рисунок у своїх барвах» [1, с. 89].

П. Біланок справедливо стверджував, що «для Сковороди Біблія була основним джерелом божеського одкровення» [24, с. 253].

Переважно Г. Сковорода у своїх творах послуговувався Синодальною (Єлисаветинською) Біблією, надрукованою в 1751-ому та 1758-ому роках. Попри те, що у Києво-Могилянській Академії, учнем якої свого часу був Г. Сковорода, латина була мовою наукового осягнення й думання, до Вульгати, так само, як і до Септуагінти, Г. Сковорода звертався доволі рідко.

Можливо, це пов'язано з тим, що більшою мірою Синодальна Біблія виступала прототекстом у кириличних текстах письменника. Наприклад, у збірці «Сад божественных пѣсней», зауважував Л. Ушкалов, зринає аж 114 покликань на Біблію, а в латиномовній поезії філософ має за прототекст інші джерела. Біблійний слід подибуємо лише у вірші «In natalem Iesu», де звернення до Святого Письма було обумовлене рідвяним мотивом.

Схожа картина спостерігається і в епістолярній спадщині митця, де назбирується 522 покликання на Синодальну Біблію у кириличних листах проти 144-х – у латиномовних, попри те, що кириличних листів у Сковороди менше, ніж латинських. Ба більше, у латинських листах інколи поміж покликань на Вульгату зринають кириличні біблійні цитати. Отож Л. Ушкалов приходить висновку, що «“символічний світ” Сковороди – це передусім Єлисаветинська Біблія. Саме її філософ перетворює на основну форму осягнення реальності, коли зважити на те, що біблійна герменевтика була для Сковороди не чим іншим, як онтологією. Отже, ряснота й характер біблійних цитат, парафраз, алюзій та ремінісценцій прямо залежать від мови, якою користується письменник» [9, с. 33].

Де-не-де в писаннях Г. Сковороди прозирає «єврейська Біблія». Хоча з іншого боку, на думку Л. Ушкалова, «пояснення єврейських слів та фраз могли бути взяті зі спеціального додатка до тієї ж таки Єлисаветинської Біблії або з відповідних словникових статей» [9, с. 33].

Подибуємо у творах Г. Сковороди й поодинокі спроби перекладати Біблію самотужки, як, наприклад, у діалозі «Бесѣда, нареченная двое», де філософ переклав вірш Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 21: «πάντα δὲ δοκιμάζετε, τὸ καλὸν κατέχετε» – словами: «Вся испытайте, благая же

приємлите». У синодальному перекладі цього вірша маємо: «Вся же искушающе, добрая держите» [9, с. 33].

На початку діалогу «Пря бѣсу со Варсавою» Г. Сковорода подає вірш 14: 24 із Книги Притч Соломонових трьома мовами: старослов'янською, грецькою та латинською, де слов'янська версія збігається з канонічним перекладом, а грецька та латинська версії лише наближено відповідають текстам Септуагінти й Вульгати, що, звісно, переконує в найбільшій важливості для автора тексту слов'янської Біблії.

Характер покликань Г. Сковороди на Біблію визначався і жанром твору та його проблематикою. Наприклад, майже відсутні біблійні матерії у авторських перекладах творів грецьких, римських класиків та неолатинських авторів, у збірці «Басни Харьковскія», в катехитичному трактаті «Начальная дверь...».

Обмаль біблійних покликань у притчах «Благодарный Еродій», «Убогий Жайворонок», в деяких діалогах сократівського стибу, зокрема в діалозі «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни».

Тим часом у діалозі «Наркісс» Л. Ушкалов нарахував 410 біблійних цитат, парафраз, алюзій і ремінісценцій, у діалозі «Асхань» – 1065, у діалозі «Кольцо» – 894. Не менше їх у творах, присвячених біблійній герменевтиці: «Жена Лотова» – 519, «Silenus Alcibiadis» – 312, «Потоп змін» – 562 відповідно [9, с. 34].

Ці авторські покликання стосуються майже всіх текстів Старого й Нового Заповітів. Щоправда, у Старому Заповіті він оминає Третю книгу Макавейську та Третю книгу Ездри, а в Новому Заповіті – Друге соборне послання святого апостола Івана та Послання святого апостола Павла до Филимона.

Л. Ушкалов, працюючи над Повною академічною збіркою творів Г. Сковороди уклав індекс найбільш цитованих книжок, покликання на які перевищує 100: «1) Давидові псалми (1273); 2) Книга пророка Ісаї (601); 3) Буття (483); 4) Євангелія від св. Матвія (391); 5) Євангелія від св. Луки (370); 6) Євангелія від св. Івана (350); 7) Пісня над піснями (230); 8) Соломонові притчі (229); 9) Второзаконня (215); 10) Вихід (176); 11) Книга Ісуса, сина Сирахового (161); 12) Книга Йова (144); 13) Апостольські дії (143); 14) Євангелія від св. Марка (129); 15) Книга пророка Єремія (123); 16) Перше послання св. ап. Павла до коринтян (114)» [9, с. 34].

Наведена ушкалівська статистика переконує в тому, що часте покликання Г. Сковороди на Писалтир (18,2 % усіх покликань на Біблію) засвідчує, що саме ця біблійна книга була найважливішою для богослова. «Сковорода

покликається на Псалтир частіше, ніж на все Мойсееве П'ятикнижжя (1273 проти 1016) або Чотириєвангелію (1273 проти 1240). Загалом беручи, покликання філософа на книги Старого Заповіту складають 68,5 % від загального числа, а на книги Нового Заповіту – відповідно – 31,5 %» [9, с. 34].

Перевагою покликань Г. Сковороди на Старий Заповіт, більш за все, пояснюється і символічна манера мислення барокового гуманіста, і творча манера письменника, і всезагальна алегореза тлумачення Біблії, бо, за ствердженням Л. Ушкалова «старий Заповіт, звісно ж, надається до алегорези куди більше, аніж євангельська історія» [9, с. 34].

Для створення узагальненої картини покликань Г. Сковороди на Біблію варто звернутися до укладеної Л. Ушкаловим статистики: «Точні цитати складають тут 41 %, неточні цитати – 19,2 %, парафрази – 16,6 %, алюзії та ремінісценції – 23,2 %. Власне кажучи, точні цитати зі Старого Заповіту становлять 29,5 %, алюзії та ремінісценції зі Старого Заповіту – 15 %, неточні цитати зі Старого Заповіту – 13,5 %, точні цитати з Нового Заповіту – 11,5 %, парафрази Старого Заповіту – 10,4 %, алюзії та ремінісценції з Нового Заповіту – 8,3 %, парафрази Нового Заповіту – 6,2 %, неточні цитати з Нового Заповіту – 5,6 %. Цілком очевидно, що сквородинське цитування Біблії є дуже вільне. Точних цитат зі Старого Заповіту є 2065 – проти 1676 неточних цитат і парафраз, тобто 55,2 %, а точних цитат із Нового Заповіту – 805 проти 824 неточних цитат і парафраз, тобто 49,4 %» [9, с. 34–35].

Таке рясне покликання на Святе Письмо, яке у свідомості мислителя ототожнюється з Богом, бо «Христ'янській Бог есть Біблія» [3, с. 730] свідчить про його надто високий авторитет: «Сіе истинное и единое НАЧАЛО есть Зерном и Плодом, Центром и Гаванью, НАЧАЛОМ и КОНЦЕМ всѣх Книг Еврейских.

“В НАЧАЛѢ бѣ слово”. Сирѣчь: Всей Библіи Слово создано в том, чтоб была Она единственным Монументом НАЧАЛА. “В НАЧАЛѢ бѣ слово”.

А дабы не было сумнѣнія, что сіе НАЧАЛО есть не подлое, но высокое, истинное и единое, для того всплошь написано: “И Слово бѣ к Богу”. Когда ж Она здѣлана к Богу и для Бога, тогда сія Богодышущая Книга и сама стала огом.

«И Бог бѣ слово». Так, как вексельная Бумажка, или Ассигнація, стала Монетою, а Заѣтъ сокровищем. Сіе Слово издревле здѣлано к Богу. “Сей бѣ искони к Богу”. (Должно читать так:) Сіе бѣ искони к Богу, Сирѣчь Слово (сей Λόγος). Все в нем Богозданное, и ничего нѣтъ, что бы не текло к Богу. “Вся тѣм быша...И как в ничтожной Вексельной Бумажкѣ сокрывается

Имперіал, так в тлѣнной и смертной сих Книг сѣни и во мракѣ Образов таится Пречистое, Пресвѣтлое и Живое» [3, с. 739]. Д. Чижевський, визначаючи характер творчої думки Г. Сковороди, дійшов висновку, що його твори є опосередкованим «коментарем та інтерпретацією Св. Письма»[21, с.218].

Г. Сковорода, здебільшого, називав себе не інакше як «любитель священної Біблії» [див.: 3, с. 81,155, 559, 648]. «Його метафізичний Amor divinus, тобто Ерос, набуває форми любові до Біблії: недарма філософ охрестив її “коханкою”, до якої він прийшов у тридцятилітньому віці і яка заволодила ним цілковито, змусивши зректися всіх інших захоплень» [9, с. 32]. Використовуючи монолог Лонгина, автор освідчується у відданості Біблії, з якою пов’язує своє духовно-еротичне сходження до пізнання абсолютної істини: «Библію начал читать около тридцати лѣт рожденія моего, но сія Прекраснѣйшая для меня Книга над всѣми моими полюбовницами верх одержала, утолив мою долговременную Алчбу и Жажду Хлѣбом и Водю, сладчайшею Меда и Сота Божіей Правды и Истины, и чувствую особливую мою к ней Природу. Убѣгал, убѣгаю и убѣжал за Предводителством Господа моего всѣх житейских Препятствій и плотских вожд[е]лннѣй, дабы мог спокойно наслаждаться в Пречистых Обятіях Краснѣйшей паче всѣх дочерей Человѣческих сей Божіей Дщери» [3, с. 529]. Любов Г. Сковороди до Біблії виявлялася не лише в читанні й цитуванні, а й у її тлумаченні, кожна назва, власна чи загальна, могла стати символом, емблемою чи ієрогліфом. На думку філософа, «сей есть природный Штиль Библіи! Исторіальною или Моральною Лицемѣрностью так соплестъ фигуры и Символы, что иное на лицѣ, а иное в сердцѣ. Лицо, как шелуха, а сердце есть Зерно» [3, с. 743].

Онтологічний статус Біблії Г. Сковорода пояснював як «символічний світ», рівнозначний макро- та мікрокосмосу. Всі три світи, на його думку, мають між собою фундаментальні паралельні зв’язки. «Отже,– підсумовував Л. Ушкалов,– вивчаючи морфологію біблійних сюжетів та образів, людина тим самим опановує морфологію буття, а також пізнає сама себе й досягає єдності з Абсолютним. Саме тому такі важливі твори Сковороди, як «Силен Алквіада», «Лотова дружина», «Зміїний потоп», присвячені питанням біблійної герменевтики, яка посіла важливе місце в українській бароковій літературі.

Головною ознакою барокового стилю стала сформована на основі синтезу східної та західної екзегетичної практики чотирисенсова біблійна герменевтика. Основною ж рисою сквородинської манери тлумачення Біблії варто вважати лише один із чотирьох сенсів прочитання Біблії – її всеосяжна алегореза.

Якщо, наприклад, в традиції Києво-могилянської академії Біблію трактували на чотирьох семантичних рівнях: 1) буквальному, 2) моральному, 3) алегоричному, 4) анагогічному, – то Сковороду «видимі» сенси Святого Письма, тобто його буквальний (історичний) та моральний (тропологічний) рівні, цікавили тільки як знаки “невидимого”» [19, с. 151].

Отже, феноменальна ерудиція Леоніда Ушкалова дозволила йому опанувати неабиякий інтелект останнього українського барокового письменника, осмислити кожне слово Григорія Сковороди й прокоментувати найскладніші топоси літературних розважань гуманіста. Здається, він знав геть усе про Григорія Сковороду. Таке всезнання про українського філософа-богослова тішило пана професора, давало йому насолоду від непростого й глибокого проникнення в надра префігурації складних для розуміння текстів барокового ексегета тому, що він обрав, за Г. Сковородою, «сродну працю», про яку говорив: «А я хотів зробити так, щоб, коли мій читач згодом буде чути слова «українська література», у нього з’явилися впевнений погляд на життя, радісна посмішка, трішки драйву... А особисто для мене українська література – це моє життя. Я не займаюсь бізнесом або чимось таким. Я займаюсь україністикою. І не шкодую. Це розкішний світ, мені в ньому гарно й затишно» [20].

Список використаних джерел:

1. Возняк М. Історія української літератури: У 2-х кн. Львів, 1992–1994. Кн. 1. Вид. 2-ге, випр. 1992. 693 с.
2. Два століття сквородіяни: бібліографічний довідник / Укладачі: Л. Ушкалов, С. Вакуленко, А. Євтушенко; загальний нагляд та наукова редакція Л. Ушкалова. Харків: Акта, 2002. 528 с.
3. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Л. Ушкалова. Харків: Майдан, 2010. 1400 с.
4. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: У 2 т. Київ: Наукова думка, 1973. [Т. 1]. 531 с.; [Т. 2]. 574 с.
5. Сковорода Г. Твори: У 2 т. – Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. Т. 1–2. [т. 1] XL, 640 с.; [т. 2] 624 с.
6. Сулима М. Леонід Ушкалов – коментатор Повної академічної збірки творів Г. С. Сковороди. *Літературознавчий дискурс від бароко до постмодерну*: Колективна монографія / Упорядник, науковий редактор Н. Левченко. Київ–Люблін–Харків: Майдан, 2020. С. 174–286.
7. Ушкалов Л. Григорій Сковорода / Худож.-оформлювач Є. В. Вдовиченко. Харків: Фоліо, 2009. 123 с. (Знамениті українці).
8. Ушкалов Л. Григорій Сковорода і антична культура. Харків, 1997. 180 с.

9. Ушкалов Л. Григорій Сковорода. *Сковорода Г. Повна академічна збірка творів* / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. Харків : Майдан, 2010. С. 9–48.
10. Ушкалов Л. Григорій Сковорода: семінарії. Харків: Майдан, 2004. 876 с.
11. Ушкалов Л. Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди. Київ: Дух і Літера, 2017. 368 с.
12. Ушкалов Л. Нариси з філософії Григорія Сковороди. Харків : Основа, 1993. 152 с.
13. Ушкалов Л. Переднє слово. Сковорода Г. *Повна академічна збірка творів* / За редакцією проф. Л. Ушкалова. Харків : Майдан, 2010. С. 3–8.
14. Ушкалов Л. Сковорода від А до Я. Львів : Вид-во Старого Лева, 2019. 72 с.
15. Ушкалов Л. Сковорода та інші. Причинки до історії української літератури. Київ: Факт, 2007. 552 с.
16. Ушкалов Л. Сковорода, Шевченко, фемінізм...: статті 2010–2013 років. Харків : Майдан, 2014. 312 с.
17. Ушкалов Л. Творчість Григорія Сковороди в дзеркалі статистики. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* : зб. наук. пр. / відп. ред. М. Крикун, заст. відп. ред. О. Серета. Львів, 2006–2007. Вип. 15. С. 400–407.
18. Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. Харків: Акта, 2001. 221 с.
19. Ушкалов Л. Україна і Європа : нариси з історії літератури та філософії. Харків : Майдан, 2016. 316 с.
20. Ушкалов Л. Україністика – це розкішний світ. URL: <https://starylev.com.ua/news/leonid-ushkalov-ukrayinistyka-ce-rozkishnyy-svit> Дата звернення: 6.11 2022 р.
21. Чижевський Д. І. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. Харків: Прапор, 2004. 272 с.
22. Шевельов Ю. Українська літературна мова; перекл. С. Вакуленка. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. 1999. Т. 8. С. 83–100.
23. Юрій Шерех. Прощання з учора. *Проза про життя інших. Юрій Косач: тексти, інтерпретації, коментарі* / Упор. В. Агеєва. Київ, 2003. С. 209–255.
24. Bilaniuk Petro. An Introduction to the Theological Thought of Hryhorij Skovoroda. *Hryhorij Savyč Skovoroda. An Antology of Critical Articles* ; ed. by Richard H. Marshall, Jr. and Thomas E. Bird. Edmonton; Toronto, 1994. P. 251–274.
25. Levchenko N., Liamprekht O., Zosimova O., Varenikova O., Boiko S. Emblematic Literature as a Form of Biblical Hermeneutics. *Amazonia Investigo*. Volume 9. Issue 32. Florencia: Universidad de la Amazonia, 2020. P. 61–69.